

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ СТАНОВЛЕННЯ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ

ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF ETHNOPSYCHOLOGICAL APPROACH IN THE STUDY OF FORMATION OF PATRIOTIC FEELINGS OF PERSONALITY

Стаття присвячена опису етнопсихологічного ракурсу становлення патріотичних почуттів особистості, зокрема феноменологічного аналізу актуального досвіду суб'єкта, який усвідомлює себе і свій життєвий світ, із розкриттям сутності таких явищ, як ідеали, цінності й смисли. Зазначено, що феноменологічна орієнтація на розуміння світу, смислових засад життєдіяльності людини уможлиблює аналіз процесу становлення патріотичних почуттів особистості. Патріотизм розглядається як складне особистісне утворення духовності й моралі, без яких суб'єкт не був би здатним до прояву патріотичних почуттів. Проведено науково-категорійний аналіз розуміння поняття «патріотичні почуття» й соціально-психологічних чинників формування. Показано, що в етнопсихології патріотичні почуття визначаються як емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільності, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Наголошено на тому, що патріотичні почуття формуються протягом усього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості. На основі аналізу наукової літератури встановлено, що патріотичні почуття розглядаються як цілісне, динамічне та інтегроване утворення особистості. Особлива увага приділена висвітленню категорії переживання, яка позначає ставлення людини до середовища та власного життя. Показано взаємозв'язок і взаємозумовленість патріотичних почуттів особистості з національною самосвідомістю особистості, вони дають поштовх усвідомленню своєї етнічної належності та культури. Доведено, що патріотичні почуття з погляду сучасної етнопсихології виступають як складна система духовних феноменів, що характеризують найголовнішу ознаку людини, яка визначається її здатністю не лише до розуміння предметів і явищ дійсності, а й до їх переживання, почуттєвого сприймання й оцінювання, в основі якої знаходиться система цінностей, культура, почуття любові. Зазначено, що становлення патріотичних почуттів особистості взаємодіє не тільки з культурою як гранично великою метасистемою, а й з окремими її складниками (духовність суспільства, інформаційний простір, соціально-політичні відносини, мистецтво).

Ключові слова: національна свідомість, патріотичні почуття, етнокультура, національно-духовні цінності, особистість.

The article is devoted to the description of the ethnopsychological perspective of the formation of patriotic feelings of the individual, particularly to the phenomenological analysis of the actual experience of the subject who realizes themselves and their life world, revealing the essence of such phenomena as ideals, values and meanings. It is noted that the phenomenological orientation on the understanding of the world, the semantic principles of human life makes it possible to analyse the process of formation of patriotic feelings of the individual. Patriotism is seen as a complex personal formation of spirituality and morality, without which the subject would not be able to express patriotic feelings. A scientific and categorical analysis of the understanding of "patriotic feelings" concept and socio-psychological factors of formation was made. It is shown that in ethnopsychology patriotic feelings are defined as emotionally colored attitude of people to their ethnic community, to their interests, other peoples and their values. It is emphasized that patriotic feelings are formed throughout the period of human development from childhood to adulthood. Based on the analysis of scientific literature, it is established that patriotic feelings are considered as a holistic, dynamic and integrated formation of personality. Particular attention is paid to highlighting the category of experience which indicates a person's attitude to the environment and their own life. The relationship and interdependence of patriotic feelings of the individual with the national identity of the individual is shown, they give impetus to the awareness of their ethnicity and culture. It is proved that patriotic feelings, from the point of view of modern ethnopsychology, act as a complex system of spiritual phenomena that characterise the most important feature of a person that is determined not only by their ability to understand objects and phenomena of reality but also to their experience, sensory perception and evaluation which is based on a system of values, culture, feeling of love. It is noted that the formation of patriotic feelings of the individual interacts not only with culture as an extremely large metasystem but also with its individual components (spirituality of society, information space, socio-political relations, art).

Key words: national awareness, patriotic feelings, ethnoculture, national and spiritual values, personality.

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.17>

Кириченко Т.В.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. Проблема становлення патріотичних почуттів особистості не нова для психологічної науки загалом і для української етнопсихології зокрема. Проте зміни та процеси, що відбуваються в нашій державі, примушують по-новому подивитися на процес становлення патріотичних почуттів особистості, адже українське суспільство

переживає значні кризові явища, серед яких найбільш небезпечною є криза духовності, втрата ідеалів і людського в людині. Безперечно, основою духовності є національно-культурна ідентичність, історична пам'ять, історико-культурні традиції, гуманізація людського буття, що дає змогу усвідомити особливу роль людини у Всесвіті та стверджує

найвищі моральні почуття. У кризові періоди суспільства особливо яскраво проявляється наявність протиріч у виборі моральних цінностей, ідеалів, що пов'язано з руйнуванням старих і розгубленістю перед прийняттям і вибором інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження патріотичних почуттів особистості є сьогодні однією з актуальних проблем сучасної етнопсихології й водночас надзвичайно складною, оскільки чинники, що впливають на процес їх становлення, є різними: як із позитивним, так і негативним змістом. Одним із вагомих у сучасних соціокультурних умовах визнається вплив інформаційного суспільства, інформаційних технологій. Інформаційний простір, що стрімко розвивається, зумовлює появу принципово нового виміру комунікації та світовідчуття людини – віртуальної реальності. Як наслідок, у реальному житті, як зазначав М. Мамардашвілі, ми часто живемо чужим життям, думаємо чужі думки, живимося відходами чужих почуттів [14]. Указані явища знаходяться у взаємозв'язку та взаємозумовленості з процесом становлення патріотичних почуттів особистості. Проте вони до цього часу не отримали належного аналізу й висвітлення в психологічній науці. Етнопсихологічний контекст дослідження патріотичних почуттів особистості представлено в наукових розвідках А. Бароніна [2], І. Беха, К. Чорної [3], М. Боришевського [6], П. Гнатенка [9], М. Пірен [15], В. Яніва [19] та ін. Разом із тим варто відзначити, що спеціальних досліджень становлення патріотичних почуттів особистості як етнопсихологічного феномена поки що обмаль.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сутнісних етнопсихологічних характеристик у дослідженні становлення патріотичних почуттів особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Патріотизм, згідно з поглядами І. Беха, К. Чорної [3], П. Гнатенка [9], розглядаємо як складне особистісне утворення духовності й моралі, без яких суб'єкт не був би здатним до прояву патріотичних почуттів, а також тлумачимо як готовність особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляють природу її переживань і ставлення до дійсності, такі як ідеї свободи, справедливості та громадянського обов'язку, які спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, а потім утілитися у вчинках.

Особлива увага у формуванні патріотизму приділяється емоційно-чуттєвій сфері [1; 3; 4], адже людські емоції й почуття найяскравіше виражають духовні запити та прагнення людини, її ставлення до дійсності. Патріотизм – це суттєва частина суспільної свідомості, яка проявляється в колективних настроях, почуттях, ціннісному ставленні до свого народу,

його способу життя, національних здобутків і достоїнств, культури, традицій, героїчного історичного минулого й сьогоденної розбудови держави.

З погляду етнопсихології патріотизм є моральним ставленням народу до власної етнонаціональної культури. У конкретно-історичному розгляді, з'явившись унаслідок розвитку людського суспільства, у своїй основі патріотизм набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а й під впливом соціального середовища, виховання [9; 11; 15].

На рівні окремої людини патріотизм може бути розглянуто як один із компонентів його особистісної підструктури й зарахований до галузі вищих почуттів і стійких особистісних особливостей (любові, цінностей, переконань, норм поведінки, критеріїв оцінки соціальних явищ). За термінологією П. Гнатенка [9], патріотизм є базовим складником національної самосвідомості народу, що виражається в почуттях любові, гордості й відданості своїй Батьківщині, його історії, культури, традицій і побуту, у почутті морального обов'язку його захисту, а також у визнанні самотності й самоцінності інших спільнот, в усвідомленні їхнього права на самотність та існування без конфронтації один із одним. На думку І. Кресіної [11], національна свідомість витворюється через усвідомлення людиною спільності свого етнічного буття й життєдіяльності, де основне підґрунтя її виникненню дають уявлення про спільне походження та кровну спорідненість. Національна самосвідомість формується на рівні як побутової свідомості, так і суспільної психіки через осмислення спільних для членів етнічної групи норм і стереотипів поведінки та способу життя. На цей процес впливає емоційний компонент, що, як правило, посилює почуття гордості за належність до своєї етнічної групи, або ж обурення та гніву стосовно її зрадників і ворогів. У свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як щодо себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття та пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складниками масової свідомості, що значною мірою впливають на мислення й поведінку людей.

Усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається в межах і формах культури. Індивід набуває смислового досвіду на основі значень, якими оволодіває в процесі освоєння певної культури [12; 13; 18]. Саме вони зумовлюють існування усвідомленого образу світу, а на рівні особистості стають підвалиною світогляду – сукупності усталених поглядів людини на світ і на своє місце в ньому. Кожна особистість формує свою національну самосвідомість через віднаходження й вико-

ристання значень і смислів національного у світі нації. У людській свідомості, за Д. Леонтьєвим [12], відбуваються постійні переходи смислів у значення, а значень – у смисли: коли людина засвоює культурні, суспільно вироблені (і визнані) значення, то вони набувають статусу індивідуального смислу, з іншого боку, суб'єктивні, індивідуальні смисли можуть бути внесеними в культуру національної спільноти, тобто «внесення смислового змісту в культуру», і, побутуючи в культурному середовищі, набути статусу «значень» національного.

М. Боришевський [6] зазначав, що патріотичні почуття дають поштовх усвідомленню своєї етнічної належності, своєї етнокультури. Висловлюючи емоційне ставлення людей до своєї етнічної спільноти, а також до інших етносів, патріотичні почуття завжди мають конкретно історичний зміст. Їх формування визначається сучасними економічними та політичними умовами життєдіяльності етносу, причому на рівні вираженості патріотичних почуттів передусім позначаються міжнародні відносини, війни, економічні кризи, ідеї національного розвитку та історичне минуле народу, унаслідок чого у свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як щодо себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття й пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складниками масової свідомості, що значною мірою впливають на почуття патріотизму.

З урахуванням вивчення літературних джерел можна говорити про те, що патріотичні почуття на рівні особистості виконують спонукальну функцію та є регуляторами діяльності й поведінки особистості. На наш погляд, спонукальна функція полягає в прагненні жити гідно, жити красиво, наповнити життя глибоким смислом з різнобарвними позитивними емоційно насиченими переживаннями, що дає можливість людині не бути байдужою. Здатність до емоційного відгуку є спонукальною силою прагнення до вищих устремлень у повноцінному житті. У зв'язку з цим важливо акцентувати увагу на врахуванні феноменологічного підходу [17] у розумінні патріотичних почуттів, у межах якого особливого значення набуває категорія «життєвий світ», що є аналогом поняття «світ» суб'єктивності людини, у якому панують узвичаєні правила та норми. Саме в такому світі виникає будь-яка форма активності людини. У цьому сенсі основою соціального світу є суб'єкт-суб'єктні стосунки, соціальний діалог, який спрямовано на організацію повсякденного знання, подолання протиріч у різних формах життєдіяльності суспільства. Кожна людина має своє суб'єктивне бачення ціннісно-смислової сфери

суспільства загалом та індивідуальної ціннісно-смислової сфери зокрема. Таке внутрішнє бачення дає змогу відкривати, усвідомлювати феномени, які можуть не мати безпосереднього емпіричного підтвердження. У зв'язку з цим важливо акцентувати увагу на тому, що відмова від уявлень про лінійну детермінацію розвитку особистості, визнання багатомірності та складності всіх чинників, що опосередковують становлення патріотичних почуттів, зумовлюють необхідність урахування особливостей різних елементів культури (духовна культура суспільства, інформаційний простір, мистецтво тощо). Але це відбувається тоді, коли особливістю свідомості є здатність бачити світ і мислити в образах, які спонукають індивіда до дії. Патріотизм передбачає любов до духовних, культурних і матеріальних цінностей своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання та захист інтересів своєї громади, народу загалом.

У етнопсихології [2; 9; 10; 15; 19] патріотичні почуття визначаються як емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільноти, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Безпосередньо на процес становлення патріотичних почуттів впливають економічні та соціально-політичні умови життєдіяльності особистості. Це є похідна категорія національної самосвідомості, що характеризується стійкою прив'язаністю до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту, національно-духовних цінностей, національні традиції, звичаї, обряди становлять елементи духовного життя народів, які тією чи іншою мірою відрізняють психічний склад одних націй від інших.

Патріотичні почуття проявляються як любов і відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам, що передбачає гордість за матеріальні й духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання та захищати інтереси своєї громади, народу загалом [15].

Особливе місце посідає почуття любові, яке є основою гуманістичного ставлення до життя в усіх його проявах. У любові завжди простежується співвідношення добра й зла. На думку С. Рубінштейна [16], це питання етики про повноту людського життя щодо повноти буття, як проблема внутрішнього буття людини та її ставлення до світу й інших людей.

Почуття любові співзвучне почуттю доброти, милосердя, співчуття, прощення. Любов утверджується там, де немає байдужості, де панує почуття відповідальності за інших, високорозвинена «внутрішня соціальність», що проявляється в турботі про близьких і їхній духовно-моральній підтримці. Любов органічно пов'язана з мрією, ідеалом, прак-

тичним досвідом їх реалізації в житті. Почуття любові – поняття багатогранне, що охоплює всі сфери людського життя, стосунки з близькими, дітьми, навколишніми людьми, з природою. Такі провідні українські філософи, як Г. Сковорода та П. Юркевич, розробили концепцію філософії серця, яка являє собою своєрідний проект людського життя й людської поведінки в суспільстві [9].

Г. Ващенко [8] зазначає, що тільки людина духовна може бути з чистими помислами й гарячим серцем, здатною до вболівання за долю інших, до жертвності, до прощення й великої любові. Учений переконаний, коли всім людям властива стихійна любов до Батьківщини, то не всім властивий патріотизм, тобто усвідомлена любов до рідного краю. Крім того, він уважав, що той, хто не любить своєї Батьківщини, не може бути визнаний за повноцінну людину. Такі люди, на його думку, здебільшого бувають вузькими егоїстами, бо, коли людина не любить своєї Батьківщини, не працює задля неї, їй залишається задовольняти свої власні вузькі, особисті потреби. Тому життя її стає беззмістовним і бідним.

На особливу увагу заслуговує категорія переживання, яка позначає ставлення людини до середовища та власного життя. Саме встановлення смислової відповідності між буттям і свідомістю переживання, за Ф. Василюком, виступає як діяльність, спрямована на утворення особистісних смислів. Переживання створює підґрунтя для встановлення відповідності між свідомістю й буттям, підвищення осмисленості діяльності [7]. Зазначимо, що нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. У результаті відбувається те, що має назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок із ціннісною сферою особистості й нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл [13]. Почуття причетності до подій соціуму, можливість виказати емоційне ставлення до них чинить суттєвий вплив на становлення патріотичних почуттів особистості. Будь-який смисл стає ціннісною значущістю для особистості, коли нею переживаються певні події, певні життєві ситуації, здійснюється їх оцінка й осмислення. Набуття смислів здійснюється на основі позитивного досвіду й емоцій як основ життя.

Найбільш ефективний вплив на розвиток патріотичних почуттів особистості здійснюється за допомогою національного мистецтва, що передається від покоління до покоління і є національним культурним спадком. Дотримання культури свого етносу та, як наслідок, усвідомлення себе представником цього етносу є важливим чинником посилення почуття патріотизму, зумовлює появу позитивних емоцій і сприятливо впливає на весь

процес її життєдіяльності. Зазвичай культурний спадок ідеалізується, стає комплексом освячених цінностей, символів, що зумовлюють появу певного емоційного ставлення [18].

Усвідомлення патріотичних почуттів, за І. Данилюком [10], початковий етап виділення свого етносу й диференціювання його від інших етнічних спільнот, протиставлення «Ми» і «Вони». Отже, патріотичні почуття є суттєвим компонентом структури етносу поряд з іншими складниками, такими як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Завдяки патріотичним почуттям особистість усвідомлює себе як представника певної етнічної спільності, емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільності, до її інтересів, інших народів і їхніх цінностей. Джерелами виникнення патріотичних почуттів є економічні та соціально-політичні умови життєдіяльності нації, а саме: побут, культура та традиції, стан міжнаціональних відносин, війни, національна експансія, економічні кризи й багато іншого. Це є похідна категорія етнічної самосвідомості, що характеризується стійкою прив'язаністю до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту, національно-духовних цінностей.

Сучасний український етнопсихолог М. Пірен [15] у підручнику «Етнопсихологія» зазначає, що патріотичне почуття з'являється в процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Патріотичне почуття є об'єктивною категорією національної свідомості.

Залежно від спрямованості патріотичні почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивна сторона виражається в таких почуттях, як почуття національної гордості, патріотизм, любов до свого народу, почуття дружби і братерства щодо інших народів. Негативна сторона національних почуттів проявляється в націоналізмі й шовінізмі, національних і расових забобонах, у почутті відчуженості щодо свого народу, інших націй [2; 10].

О. Баронін [2] зауважує, що до патріотичних почуттів належать такі почуття, як національна гордість, любов до Батьківщини, радість, що переживається під час сприймання об'єктів національної культури, переконання в справедливості ідеологічних положень і політичних кроків, у яких виявляються інтереси національного розвитку та суб'єктивно уявляються як інтереси свого народу в поєднанні з відповідними емоціями. Ці почуття є відображенням у психіці представників кожної нації своєрідних умов життя нації, сукупності особливостей духовного життя народу, які виявляються в його національній культурі, фольклорних образах, побуті, житті. Перераховані вище почуття

також виявляються у звичних формах прояву емоцій і думок, у традиціях і звичаях, у специфіці форм спільної діяльності й поведінки.

Отже, узагальнюючи результати досліджень учених, необхідно зазначити, що в сучасній етнопсихології патріотичні почуття визначаються як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється в певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї Вітчизни. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку етнічних спільностей, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і культурним змістом. На думку Н. Бабій [1], в онтогенезі патріотичні почуття з'являються в процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Вони є об'єктивною категорією національної свідомості. Залежно від спрямованості патріотичні почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивна сторона виражається в таких почуттях, як почуття національної гордості, любов до свого народу, почуття дружби і братерства щодо інших народів. Негативна сторона патріотичних почуттів проявляється в націоналізмі й шовінізмі, національних і расових забобонах, у почутті відчуженості щодо свого народу, інших націй.

Патріотичні почуття проявляються любов'ю та відданістю своїй Батьківщині, прагненням своїми діями служити її інтересам і передбачають переживання гордості за матеріальні й духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних етнічних особливостей, культурного надбання та захищати інтереси своєї громади, народу загалом [19]. Патріотизм як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється в певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається Любов'ю до своєї Вітчизни. На думку А. Богуш, Н. Лисенко [5], це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку етнічних спільностей. І насамперед є етнопсихологічне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і культурним змістом.

Отже, етнопсихологи визначають патріотизм як моральне ставлення народу до власної етнонаціональної культури. У конкретно-історичному розгляді, з'явившись унаслідок розвитку людського суспільства, соціально-мо-

ральне, у своїй основі патріотичне почуття набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а неодмінно під впливом соціального середовища, виховання.

Патріотичні почуття – це один із базових складників національної самосвідомості народу, що виражається в почуттях любові, гордості й відданості своїй батьківщині, його історії, культури, традицій і побуту, у почутті морального обов'язку його захисту, а також у визнанні самотності й самоцінності інших спільнот, в усвідомленні їхнього права на самотність та існування без конфронтації один із одним [12].

Патріотичні почуття переживаються людиною як почуття цінності й необхідності для життя кожної людини, її включення у велику цілісну індивідуальність народу, з іншого боку, інстинкт самозбереження народної індивідуальності та самотності.

Сенс і функція патріотизму – в об'єднанні держави та збереженні нації як цілісної єдності (культурного, територіального, державно-політичного, економічного). Це та духовна сила, яка приводить у дію потенціали й засоби, що підтримують єдність народу: мову, національну культуру, почуття історичної традиції та спадкоємності, національні риси його релігії, цілісність і недоторканність території. Тому згадання патріотизму – найвірніший ознака кризи соціуму, а його штучне руйнування – шлях знищення народу, зазначав відомий далеко за межами нашої країни етнопсихолог В. Янів [19]. На рівні окремої людини патріотизм може бути розглянуто як один із компонентів її особистісної підструктури й зарахований до галузі вищих почуттів і стійких особистісних особливостей (цінностей, переконань, норм поведінки, критеріїв оцінювання соціальних явищ).

Висновки з проведеного дослідження. Психологічними детермінантами формування почуття патріотизму необхідно визнати позитивну громадянську й етнічну ідентичність, розширення спектра духовно-моральних ціннісних орієнтацій, опору на емоційно-чуттєві складники психіки людини (співпереживання, співчуття, відданість і любов до Батьківщини, почуття власної причетності до рідного краю та долі країни тощо), плекання толерантності особистості, утвердження діяльнісного підґрунтя патріотизму. Маніпулювання об'єктом патріотичних почуттів, спотворення історії та ідеалів, ідеологія подвійних стандартів у різних сферах життєдіяльності суспільства, нівелювання на індивідуальному, груповому й суспільному рівнях понять «совість», «честь», «обов'язок» становлять суттєву загрозу духовній безпеці суспільства та особистості.

Патріотичні почуття формуються протягом усього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості, функціонують

у нерозривному зв'язку з вихованням, освітою й передаються від покоління до покоління на шляху історичного існування народу. Дослідники розглядають патріотичні почуття так: а) свідомий патріотизм, долучення кожного громадянина в духовному значенні до своєї нації; б) свідомість як акт мислення, у силу якого певна особистість визнає себе частиною цілого; в) різновид суспільної свідомості народу, усвідомлення солідарності своїх особистих потреб з потребами народу, який людина уособлює.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабій Н. Особливості етнопсихологічних уявлень дітей старшого дошкільного віку. *Освіта регіону*. 2016. № 2. С. 253–257.
2. Баронин А.С. Этническая психология. Киев : Тандем, 2009. 162 с.
3. Бех І.Д., Чорна К.І. Національна ідея в становленні громадянина – патріота України. Черкаси, 2018. 156 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади : навчально-методичне видання. 280 с.
5. Богуш А.М., Лисенко Н.В. Українське народознавство в дошкільному закладі : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2012. 407 с.
6. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість. Київ : Основи, 1998. 56 с.
7. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
8. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник. Полтава : Полтавський вісник, 2001. 191 с.
9. Гнатенко П.И. Национальная психология. Днепропетровськ : Поліграфіст, 2010. С. 174–212.
10. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія. Київ : Саміт-Книга, 2010. 432 с.
11. Кресіна І.О. Українська національна свідомість: етнополітичний аналіз : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
12. Леонтьев Д.А. Смыслообразование и его контексты: жизнь, структура, культура, опыт. *Мир психологии*. 2014. № 1. С. 104–116.
13. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості : наукова монографія. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 256 с.
14. Мамардашвили М.К. Эстетика мышления. Москва : Москов. школа политич. исслед., 2000. 416 с.
15. Пірен М.І. Етнопсихологія : підручник. Київ : Університет «Україна», 2016. 526 с.
16. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
17. Улановский А.М. Феноменологическая психология: качественные исследования и работа с переживанием. Москва : Смысл, 2012. 264 с.
18. Шевченко Г.П. Одухотворенный образ Людини Культури ХХІ століття: процес його виховання у вищій школі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : збірник наукових праць / гол. ред. Г.П. Шевченко. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. Вип. 5 (68). С. 213–225.
19. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ: Знання, 2009. 341 с.